

Д.м. Донцов

Микола Хвильовий

Écrire la vie d'un homme, ce n'est pas narrer ses faits et gestes, mais inventer son ame.

Написати життя людини, це не значить оповісти його факти і вчинки, лише віднайти її душу.

Joseph Delteil, „La Fayette“.

Якби не розв'язувати „загадки Хвильового“ й його наглої смерті, розв'язка буде проста. Загадка смерті в цім випадку була й загадкою життя. Хочби він навіть сам натиснув курок револьвера, зброю вложила йому до рук та сама „велитенська, фатальна“ сила — як він її звав — яка нищила його за життя яка забила Чупринку і Міхновського, звела в ранню могилу Шевченка і П. Грабовського, зробила божевільним Гоголя, поминаючи масу інших „незнаних вояків“ пера: — Москва.

Не большевизм яко такий, а Москва. Ота „психологічна Москва“, перед якою покійний шукав ратунку в „психологічній Європі“. Колись в полеміці зі мною, писав Хвильовий, що „коли треба буде“. „ми знайдемо місце“ таким добродіям „в штабі Духоніна“. Я відповів, що „не сі перспективи, що отвираються в Совдепії для ріжнодумців, найстрашніші. Найстрашніша та моральна смерть, яка жде там кожного, кому переконання або почуття самоповаги не дозволяє присягати на кожну букву ленінського Корану“.¹⁾

Не думав я тоді, що хутко матиму таку трагічну ілюстрацію того твердження; що між фізичною і моральною смертю — Хвильовий вибере першу, як менш страшну...

Так зрозуміла, смерть Хвильового переростає рамки трагедії одиниці, хочби й як видатної, переростає рамки літературних суперечок, чи українсько-большевицьких позвів. Цю трагедію треба умістити в ширші рамки далеко грізніших конфліктів, які назрівають не тільки на Україні.

Насамперед загадка Хвильового була та сама, яку даремне силкувалися розв'язати цілий ряд його попередників і сучасників. Дві компоненти складалися на наше літературне „відродження“ — соціальне визволення плебса (Марко Вовчок — як репрезентативна постать) і романтика народу, що нагло захотів „кайдани піврати“, романтика стихійна, як сили природи, абсурдальна, що захлиснувалася в насолоді нагло відчуті молоді сили (Шевченко, Леся Українка, почасти Гоголь). Оті два первні — здналися у Хвильового. Його драма була в тім, що його романтика не відважилася — наперекір засвоєній догмі — знайти для себе своєї матеріальної під-

¹⁾ ЛНВ, 1926, кн. IV.

стави, а культ плєбса — мав вже готову „романтичну“ клішу (made in Moscow), якої знову не міг прийняти поет.

Ось його романтичне „вірую“, з яким виступив в передмові до „Етюдів“:

„Я знаєте, належу до того мистецького напрямку, який сьогодні не в моді (вміти бути не в моді — в тім ціла натура Хвильового, натура борця, що прокладає власні стежки — Д. Д.). Я — пробачте за вольґеріянство — я.. романтик! Саме відси й іде розшарпанність і аворушливе шукання самого себе... Я до безумства люблю небо, траву, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи, все те, чим так пахне сумновитий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрим, розумним очима, і я страшно шкодую, що мені не судилося народитися шикарним як Леопард. І ще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки („садок вишневий коло хати“), знаю як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни. Я вірю в „вагірну комуна“, вірю так божевільно, що можна вмерти. Я — мрійник і з висоти свого незрівняного нахабства плюю на слинявий скепсис нашого віку. Ну, і так далі. Словом, хай живе життя! Хай живе безсмерне слово!“²⁾

В цій романтиці — був зародок всіх пізніших конфліктів. Бо була вона в таким самим розбраті з існуючою нудною дійсністю на Україні, як з дійсністю 3-ої республіки романтика другого трагічного оптиміста — Гі-де-Мопасана. Який теж скінчив тяжкою смертю і який лишив нам „кредо“, подібне до „вірую“ Хвильового:

„Мое звіряче тіло пняніє від всіх насолод життя. Я люблю небо, як птах ліси, як гасаючий вовк скелі, як сарна глибоку траву.. Як вони — кохаю я землю. Я люблю звірчим та глибоким коханням.. все, що живе.. все: дні, ночі, річки, моря, хуртовини, ..ранішні зорі, погляд та тіло жінок... Радощі, що охоплюють мене, коли.. я віддаюсь брутальним силам світу.“³⁾

Коли зірвалися мов скаженні з ланцюгу, оті „брутальні сили світу“. коли вибухла світова війна, а потім революція проти царату, Хвильовий мав 23 роки. Що дивного, що його душею заволоділа романтика комунізму? Правда, він міг — як многі — опинитися й з другого боку барикади, там, де нова козаччина уклала воєнним шиком вози, щоби мушкетерами стрінати Месію зі Сходу. Там було багато таких самих „мрійників“, як Хвильовий. Але — на жаль — була там і „скепсис“, на яку він хотів „плювати“; а — головне — тої „божевільної віри“ — якої прагнув — спочатку таки було більше у сторонників північного Месії... („Ми ж „не фанатики“!). А зрештою, чи „традиції“ словянофільства (кирилометодіївців), спільної віри — „греко-восточної“, як і „восточного“ царя, а пізніше — восточного Риму, — до якого горнулися всі слов'яне і всі (тілом і душею) раби, — не тягли його в тім напрямку? Стати новим Лютером проти московського Риму — на те Хвильовий не мав сили, а може думав, як Куліш,

²⁾ М. Хвильовий, Етюди, 2 вид. ДВУ, 1929, т. I.

³⁾ Qui de Maupassan — Sur l'eau.

що його нарід, хоч таїв в собі безмежну силу, але „був bella, був звір без голови“. „І потягло то все до Клязьми та Москви“... Потяг і Микола Хвильовий.

Те, що сунуло з Півночі, то (для нього) „греміла, народжувалася молода епоха... Бігли вітри зі Сходу — сторожкі й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савої стояв гул... Греміла повінь і бігли мутні води у невідому даль“.⁴⁾ За каламутними водами, що неслися у невідому даль, ввижалися йому обрії „загірної комуни“, як Гоголеві — щось величне на шляху, яким гонила російська Тройка.

Та так самісінько, як на автора „Мертвих душ“, напав на нього сумнів, на нього, що більш, як хто, прагнув віри. Як для Гоголя — „холодом“ і „метелицею“ віяло з далекої півночі на полудневого романтика. Він приймав чужого Месію, але щоб той не потолочив його „вишневих садків“ — коло хати, не коло колективістичної кошари. Він мріяв про „слобожанські полки“, про „шведські могили“, „кармазинові дзвони“ і „стеги“; він хотів революцію органічно випровадити з романтики своєї землі, не розумів її як відірвану схему. Комуністичну Україну уявляв собі як „архипеляг осель“. До української „контр-революції“ звертався з воєнним маніфестом, що „ми є ви, лиш з іншим змістом“, але все таки — „ви“, діти одного „контр-революційного“ чи „комуністичного“, але осілого народу... Москва цю формулу відкинула, бо осілість — це ідеал „буржуазії“. І так в нім зродився сумнів.

Романтика Хвильового, як і взагалі українська, могла ширяти високо, але виходила таки не з неба, а з грішної землі, овіяна її чаром, любов'ю до неї, надихана глибоким патріотизмом, все одно в яку барву закрашена. Як у французів — Ф. Р. Шатобріана, Ф. Берса, у Беранже — їх патріотизм міцно звязаний з природою „солодкої Франції“, як у Бареса з курганами його Льотрингії, („інстинктом землі“), як у Кіплінга, якого цілий патос є пересякнутий солоним запахом океана, — так в українців все щире й велике — впливало з міцного звязку з природою їх країни. Чи то у Гоголя, чи то в автора „Марка Проклятого“, чи в Рильського з його „Чумаками“ — над усіми думками панував степ, як море над думками англійців — тих півпиратів, півбудівничих імперії. Панував і над думками Хвильового той самий степ, його „голубая Савоя“, її „аули“, ціла романтика степу, так несправедливо і так глупо охрещена імям бандитизму червоними і чорними Хлестаковими інтернаціоналізму.

З географії впливала геополітика; минуле, сучасне й майбутнє своєї країни лучив степовик в одну синтезу — в синтезу воєнка, але й хлібороба водночас. Що Хвильовий до того хлібороба причепив етикетку червону, це справу не дуже зміняло. І якраз — цього ідеалу осілої раси, не знала

⁴⁾ „Слово“, передрук в ЛНВ, II, 1925.

наступниця імперії Чингіз-Хана, — Москва. Психіка північних месіянців — була психікою кочовника, номада. З нічим, а тим менше з землею — не звязана, і патріотизму землі не розуміюча. „Голубая Савоя“, „садок вишневий“? — що це все було для кіннотчика „с раскосими і жадними глазами“? Пожаданий предмет здобичі, не культивувавши. Його смак був інший. Чингіз-Хан повчав своїх отаманів: „Ні, насолода і щастя людини є в тім, щоби згнобити ворогобного ворога, вирвати його з корінням, гонити переможенного поперед себе, відняти в нього те, чим він володіє, бачити в слезах очі тих, хто дорогий йому..., стискати в обіймах їх доньок і жінок“⁵⁾. „Вирвати з корінням“... Чи це й не була практика Москви? Чи це не був отой „вивод“? — „Вивод“ — звичайно примінюваний Москвою в завойованих нею землях, коли „виводили відтіля найбільш видатних і небезпечних в середину московської області, випробовували спосіб державної асиміляції, яка з корінням нищила місцевий сепаратизм“.⁶⁾ Отой „вивод“, оті традиції страшної старовини віджили на большевицькій Україні, їх бачив Хвильовий: „вирвати з корінням“, „відняти те, чим володів“ — ось був ідеал щастя номада, такий далекий від ідеалу того, хто сидів на землі. „Бачити в слезах очі тих, хто дорогий йому“... Тому, хоч і бачив Хвильовий в очах матери „дві хрустальні росинки“, але — обряд приступлення до нової номадської віри виконав, і — мати свою (хоч тільки в повісті) розстріляв. („Я — романтика“).⁷⁾ Бо була це — „едина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни“.

Любов до степів і землі... Що знав про це татарин, який вчора гасав в монгольських пісках, нині під пекучим сонцем Туркестану, а завтра помчить проти Русичів, на їх поля? Якого підсоння і якої країни може він бути патріотом? Вони всі йому далекі, або — всі близькі, як тому Блокові в „Скинтах“, які люблять всі країни і народи, щоби з надмірної любови задусити їх в своїх „тяжоліх, медних“ лапах... „Росія—повсталала з мішанини народів, що довго були войовниками й кочовниками, і не зовсім ще забули таборове життя“. Столиця Росії — це „не була столиця народу, а штаб армії“. Країни не було, був володар, „одне слово того володаря в корінію є людину мов якесь дерево, вириває з рідного краю і кидав на край світу“.⁸⁾ Як ці номади могли допустити любов до того краю, до „архипелягу осель“, коли вона утрудняла оте „викорінення“?

Кочовник знає одне лиш привязання — не до землі, лише до свого володаря, до його організації. Коли він хоче зібрати в уяві в одно свій улус, в його думці встає лиш хан і той апарат, яким він тримає в руці підбиті народи. Його

⁵⁾ Др Еренжен Хара-Даван, „Чингіз Хан“. Белград. 1929, ст. 128-

⁶⁾ С. Платонов — Борис Іодунов.

⁷⁾ Передрук. в ЛНВ, ч. 7—8, 1926.

⁸⁾ Russland im J. 1839, von Marquis de Custine.

лиш він любить, та ще — „поезію“ руїни і гвалту, лет в нові простори.. Цеж хани замість спільного патріотизму, накинули на підбиті народи величезну сітку „ям“ (почтових стацій) від Києва до Каракорума, з залогами й з „ямщиками“, з „колокольчиками“ (дзвіночками), з їх безумним летом. Ось що вязало до купи татарський улус, не спільна мова, не культура, не природа, не земля, не садки. „Яма“ — „ямщик“ — це символи імперії Чингіз-Хана, Миколи I-го (з „фельдегерями“) і Сталіна. („партійні мандати“ і „командіровки“). Недурно ще Гоголеві ввижалися — як символ Росії — безмежні простори і „завіяні метелицею поштові стації“, недурно Росія в його уяві „розліталася“ як щось жадною ідеєю не зване так, що її не можна було „зібрати в одну цілість“; що — як спомин „лишалися в голові тільки стації та шинки“ — оті накинута згори аркани, які вязали всі улуси хана в одну цілість, коли не було звязків внутрішніх — мови й патріотизму⁹⁾; не дурно символом Росії була для нього „Тройка“.

Чи не був продовженням цієї „тройки“, цих перегонів, отой цілий комунізм? Отой самий „колокольчик“ — „Однозвучно звеніт калакольчик і дорога пилітся слегка“, „Гайда, тройка“, „Ямщик ліхой“, ціле оте — від татарських часів культивоване в літературі російській і в політиці упоєння циганською поезією, з ностальгією просторів, з „ухарством“ диких монгольських рейдів, щоби там, де ступить нога кочовника — не росла трава?

І коли ви читаєте напр. опис дійсно татарського рейду на сучасну нам Україну такого Бражнєва, то навіть не національна ненависть прозирає звідти до тих „вишневих садків“ господарного гречкосія (так дорогих Хвильовому), а просто злоба розбишаки-кочовника до продуцента, яким він сам ніколи не потрафить бути.

Злоба північного варвара до сліпучого сонця і плодючої землі Богом благословенної країни, якої єдине в його очач призначіння — стати здобиччю номада, хвилевим пристанком для дальшого чвалу („Україна — пляцдарм світової революції“).

Чиж не брєнить цей мотив в російській поезії і письменстві, у Пушкіна („богатство“ і „необозриміє поля“ Кочубєя), у Ал. Толстого („край, где всьо абілем дишет“ — і де багато можна зрабувати), в Успенського і в інших? „Туда, туда несусь я всей душой“ — на Україну неслися Толстїї, Горькі, а перед ними „байстроки Єкатери́ни“, що на нїй „сараною сіли“, а за ними — Муравьови, Скрипники. А партія, на яку молився Хвильовий — „потихеньку та полегеньку перетворювалася на звичайного собі „собирателя землі русской“ („Вальдшнепи“) — і не русскої... Як тут було не зродитися сумнівам?

Ці „собиратели“ — перекреслили його природу, його традиції, його романтику, перекреслили його поняття про життя,

⁹⁾ М. Гоголь. Вибрання места із переписки з друзьїми, изд. „Нива“, пол. собр. соч. т. VII.

світ, жінку.

Її він собі уявляв не так як наслідники Чингіз Хана: „стискати в обіймах доньок і жінок“ ворогів.. Хто читав Гоголя, той знає, що на це дозволяв кодекс звичаїв українського підсоння, але — не гвалтом проти волі. Хвильовий любить (як пише) „ніжних женщин“, — не „девіц-кавалеристів“ і „батальонерок“, не „вампів“. Коли ці останні задовго гасали йому на спині, філософ Хома, досить нечемно скидав їх в траву. Північного садизму не визнавав Хвильовий ні в політиці, ні в любови, але й не знижуючи еротика до полового апетиту, до „шклянки води“. Не зносив „парикмахерської пошлости“ в відношенні до жінки.

Коли його ідеал є Горпина, він її зве Бяною, „бо це прізвище романтичне“ („Сентиментальна історія“), як Гамсун, що зве свою любов видуманим імям Ілялі („Голод“). Бянка або Марія, та „радісна Марія“ (в „Слові“), яка „кладе на мое чоло свої духмяні кучеряшки“, яка „пахне як юність, як безмежні дороги у прекрасний, невідомий край“, яка проганяє йому думки „про осінь“. Він не зносив ні північної розпасаности, ні аскези.

Цей аскези жадала від нього північ — і в письменстві, і в приватному житті і в політиці. Як для отця Матвея — злого духа Гоголя — все живе в авторі „Вечорів“ — було від чорта, було „поганською красою“, було чортівськими роскошами, тим, чого треба було виректися, коли хто хотів іти за московським Христом, — так і для большевицьких Матюх — ціла різнобарвність таланту Хвильового, цілий його розмах — було щось від „буржуазного“ люципера, чого треба виректися, щоб іти за червоним Месією. Але де міг в собі знайти аскезу той, хто виріс під полудневою спекою своєї гарячкової й дитинної країни? За чорне було там небо і за яскраві зорі, яких не знала туманна Гіперборея. Під його підсонням могли родитися не протопопи Авакуми, а Магомети, фанатики, але на свій спосіб.

„Московська сила, фатальна, жорстока“ — ставляла свої домагання. Бути вічно на коні, дивитися на слюзи своїх близьких, помагати наїзникам забирати те, що їм не належало; задусити в собі все, що допомагало його землі ставляти опір номадові — кріпкість звязків національних (патріотизм, привязання до свого, любов землі), чи родинних (мати, Марія), всі органічні звязки старого традиціями й культурою народу, недопустити до жадної своєї синтези. Синтеза була лиш одна — послух, послух доктрині, яка — ще не знати — чи була доктриною „загірної комуни“, чи — Івана Каліти..

Так зачався у нього перелім, який переходив свого часу й Куліш, коли кидав свої кепсько віршовані, але блискучі змістом памфлети в лице „обманщиці“ Москви; перелім, який переходив Гоголь, коли питався в листах до приятеля — „кому і чому ми жертвуємо усім“? Він перейшов до сатири на новий „центр всесоюзного міщанства“ (філістерства) — на витворе-

ний тим центром — побут, духову творчість, ідеали. Став опозиціоністом, бо люди його типу „не можуть бути не опозиціоністами. Бо дії вони приймали крізь призму свого романтичного уявлення про світ“ („Вальдшнепи“).

Цілий новий побут з'явився йому зненацька як одна безнадійна — „пошлость“, він задихався в „сірій, нудній й роздериротазівотній каззонщині“ новодекретованого раю. Його ентузіастично-одностороннє „Я“ — розкололося. А червоним прокураторам відповідав: „Коли ти революціонер, ти нераз розкоlesh своє „Я“. Колиж ти обиватель (філістр) і слвжиш... у якомусь департаменті, то хоч ти об'єктивно й маєш тенденцію бути царем природи, але суб'єктивно — ти гоголівський герой. Справа тільки в тому: чи бути тобі Акакієм Акакієвичем чи Держимордою. Тут маєш вибір!“¹⁰⁾ Така була дилема серед того „нового“ побуту — бути катом — або катованим. Для ідейного, не вимушеного ентузіазму, яким горів 24-літній Хвильовий — не лишилося місця. За яскраво вставав йому нерозгаданий конфлікт перед очима — міжкласовий чи міжнаціональний? Бо коли Росія лишилася — як і сто літ тому — країною Акакієвичів і Держиморд, — то чиж не є класовий первень підрядний супроти первня національного? А коли так, то „кому і чому“ жертвував він, борячись нібито в ім'я класової засади всіх трудівників, а в суті річи в ім'я наступників Іванів і Василів та інших „собрателів“ чужих земель?

Тоді не лиш „червоний побут“, а й партія стала перед ним в іншій світлі. „І рвати з нею не можна, — але і не рвати не можна“. Він бачив, що „з рохмаху (революційного) нічого не вийшло“: станув „на ідіотичнім роздоріжжі“ („Вальдшнепи“), „ішов у нікуди, без мисли, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх згорблених плечах“ („Я — романтика“). Тимчасовим виходом з цього „нікуди“ — як і для Гоголя — стала для нього сатира на новий побут, сатира на партійних Держиморд, сатира — злобна як Щедринівська і глибока — на всіх тих „сукиних синів“, які „зіли революцію“, які вдерли йому його ідеал з рук, сплюгавили його і заболочений, кинули під ноги банді експлуататорів звабливої ідеї.

Він відкидав і політичні, і соціальні („новий побут“) скрижалі „всесоюзного міщанства“ — в ім'я повноти людського „Я“, як він це сформулював в своїм романтичнім маніфесті. Так само в ім'я цієї самої індивідуальності — зачав він офензиву проти капралізації літератури. Знова, в тій капралізації не було нічого для Росії нового. Партія — здійснювала лише заповіт покійного полковника Скалозуба (з „Горе от ума“), який хотів усім письменникам — дати, „фельдфебеля в Вольтери“, сформувати з них баталіони, щоб машеру-

¹⁰⁾ А. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури, т. 2, ДВУ, Харків 1930, ст. 211.

вали де прикажуть. Отже і тут, як в області політично-соціальної і побутової, так і в духовій творчості, підкреслював Хвильовий момент індивідуальний — проти закону більшості і числа.

Ось як — під диктат з „центру“ — сформулював завдання совітської літератури противник Хвильового, провідник „просвітянства“ С. Пилипенко: в літературі гаслом має бути — „масовізм“. Що значить „масовізм“? Це значить, що „наші твори повинні бути масові, розраховані на широкі маси читачів, робітників і селян. Мають бути прості без упрости́тельства, художні без жадних цяцьковань, писатися простою мовою без вульгаризації й примітивізації“. Література — це „процес, де беруть участь цілі маси літературних сил від найвищих своєю кваліфікацією... до найнижчих, до художньої продукції робселькорів, учасників стінних газет і рукописних журналів. Вся ця літературна маса являється могутнім культурним чинником“. ¹¹⁾ Ось квадратура кола, з якої не міг не глузувати Хвильовий. Писати „просто“ і доступно для неписьменної маси і — водночас — по мистецьки! Дати архитвір для „найнижчих“, але — без примітивізації! — на цю геніяльну думку могли впасти лише ученики Л. Толстого (і деякі галицькі критики). Цей Л. Толстого думки, що „більшість завше розуміла... те, що й ми вважаємо найвищим мистецтвом, як казку і народню пісню“. Цей яснополянського мудрця думка, що „пісня баб (сільських) була правдивим мистецтвом“, а „соната Бетовена була лиш невдалою спробою мистецтва“; що форма мистецтва „повинна бути така, яка булаб доступна всім людям... простотою виразу“. ¹²⁾

Борючись за свободу індивідуальності і максимум її творчої могутності — Хвильовий знову на своїм шляху стрінув того самого ворога: Москву з її „більшістю“, всенівелюючу отару, як засаду не лиш політичного, але й духового життя, засаду, підтримувану на чужий приказа рідними Акакіями і Пилипенками. Вони хотіли продукувати письменників серіями, як трактори. „Письменники протестують проти права, яке собі застерігає революція, розпоряджати їх творчою снагою? Вони гадають, що письменство це справа приватна! Отже ні, воно завше було клясовою справою, колективною... Дурні або неуки є ті, що не розуміють того“. ¹³⁾ З капралами від літератури стрінувся недавно один письменник Заходу, і вони вирвали в нього такі слова: „Я людина Західної Європи. Я гордий на свою індивідуальність і гордий на свій інтелект... Для мене російське обожання маси як єдиного матеріалу для мистецької творчості є атавістична балаканина, витвір пересічності, яка з заздрости до генія, ки-

¹¹⁾ „Плужанин“, 1926, ч. 4—5.

¹²⁾ Л. Толстой — Что такое искусство.

¹³⁾ „Ізвестія“, 13. VI. 1931. ст. М. Гюрького.

дається на лоно голоти".¹⁴⁾ З тим самим запалом проти масовізму виступив і Хвильовий. Коли йому закинули, що описує виїмкових героїв і виїмкові переживання, він цинічно відповів: „А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами“? („Синій листопад“) (Як побачимо, цього йому — завше дрібязково мстива — „сволоч“ не подарувала). Він не був проти того, щоби будувати літературне відродження країни „на аморфній масі“, на „безграмотних“, на „графоманах“, рівнатися на некультурну масу. Черговим завданням є створити „ударну ідеологічну групу“. Його „ставка — на якість“, не на кількість. Бо „кожна кляса, в тому числі пролетарська, творить своє мистецтво через свою більш менш талановиту молодь і ніяк не всім загалом“.¹⁵⁾

А взорів — шукати в великій літературі окциденту. На неї „взяти курс“, і „у всякім разі не на московську. Се рішуче і без всяких застережень. Від російської літератури... українська література мусить як мога швидше тікати“. Бо російська література віками зморою тяжила над нашою психікою, привчаючи її „до рабського наслідування“. Але коли „ми беремо курс на західно-європейське письменство, то не з метою припрягати своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери назадняцтва“, щоб навчитися „горіти надзвичайним світлом“.¹⁶⁾ На ці мрії — червоний „департамент літературних дел“ відповів недовзначним ветом, і приказом — навернутися на „масовізм“... — спримітивізуватися й спростачитися.

„Масовізм“, який дусив його мільоновоголовою зморою однакових Акакієвичів — в новім побуті, — а в політиці — десятками тисячів нових „сабіратель“ чужої землі; який густою пеленою трійливих газів лягав на його „голубу Савою“; який вкладав йому в руки револьвер, щоб вбити свою матір, щоби засіяти пожовклим листям його „вишневих садків“ — його „безмежні дороги у прекрасний невідомий край“, — цей самий масовізм поклав свою тяжку лапу на найцінніше в людині, на що є гордий кожний європеець — на його творчу індивідуальність і творчий інтелект. Як міг він не збунтуватися проти того? Як міг він не пригадати затуманілим землякам своїм, що на вершини людської творчости, куди ведуть круті й небезпечні стежки, не йдеться роями і сотнями, лише одним, не демократично, лише аристократично? Як він міг не пригадати рідним „масовикам“, що культурною став нація не масовою муштрою, а добором, культивуванням сильніших і здібніших?

В наївній (такій малоросійській!) вірі в гасла інтернаціоналізму, прагнув він внести до прийнятої віри — деякі свої,

¹⁴⁾ L. O'Flaherty, Lügen über Russland, Berlin, ст. 220 і 25.

¹⁵⁾ М. Хвильовий — Думки проти течії, Аполлогети писаризму.

¹⁶⁾ М. Хвильовий, тамже.

„місцеві“ звичаї. Але Москва жартів не знала — питання сугубої чи трегубої алілуї — було грізним питанням життя і смерті. І — збентежений — питався він себе: „Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну“? Подібно, як А. Лісовий — „Хіба, щоб жилось краще, нам, селам треба вмерти“? Вони готові були до кривавих жертв на вівтарі революції, але чиж думали, що — для задокументування лояльності — мусять насамперед захпати ніж у груди власної країни, або — як казав Антоненко - Давидович — „стріляти в позавчорашнього самого себе“?

Такі питання привели Хвильового — спершу до не дуже рішучого — розриву з червоним Ісламом. Він став в опозицію: до червоного побуту (з Держимордами), до червоного Олімпу (з „сабірателями земель“), до червоної духової творчости (з „масовізмом“ і з „Скалозубами“). Але це було лиш — „проти“. В чім було його — „за“?

Було і „За“ — баламутне, але пересякнуте непохитною волею виявитися назверх. Це був „азиятський ренесанс“ — „епоха європейського відродження плюс незрівняне бадьорі й радісне греко-римське мистецтво“. Це був ренесанс — під впливом комунізму — азійських народів і — України в першу чергу. Бо „лише пролетаріят утворить і відповідні умови до відродження молодих націй“. Вже оце підкреслене гасло звучало некомуністично. А ще менше — висновок з нього — „дерусифікація пролетаріяту“ на Україні, що відразу надавало антимосковське вістря його позитивній програмі. Пролетаріят — це місто. Він любив місто, але — не чуже. На Україні — „місто — велике, але не величне, забуло своє слобожанське народження“ („Редактор Карк“), відірвалося від свого ґрунту, до якого мусить повернути, щоби взяти провід нації, яка рветься до нового життя, бо в селянській класі („просвітянщина“) — зневірився „Я... кохаю город не так, як інші, тому що город — це Сервантес Сааведра Мігуель де, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжирських пиратів“ („Слово“) — тому, що розумів місто не як його колеги — як твір сатани, від якого тікати треба, тому, що лиш в місті родяться Сервантеси і інші генії духа; лиш воно є осередком політичної могутности („Лепанто“) і великих світовоїсторичних починів (Африка і взагалі заморські колонії Європи). Здобути це місто для нації, а тоді, під проводом нової (міської) класи: по перше — „ошарашити“ „по башке“ російського міщанина“; по друге — українізація „в результаті непереможної волі 30 міліонової нації“, щоби (пролетаріят чи нація?) могли „виконати свою історичну місію“, щоби зачати „горіти надзвичайним світлом“, по третє — „коли цього не розумів російський міщанин (цебто партія, бож большевицька Москва, — „центр всесоюзного міщанства“ — Д. Д.), то наше бовве завдання... допомогти йому“, його „нарешті переконати... що все одно йому прийдеться передати „бразди пра-

влення" у більш певні руки", що „все одно він скоро... примушений буде капітулювати“¹⁷⁾.

То вже було трохи виразніше. В тім брєніли нотки неінтернаціональної, лише — національної революції, „відродження молодих націй“. Це був бунт. Він і тепер за „червоне“, але „під червоним ми розуміємо ніщо інше, як символ боротьби“. Романтик застерігається, що в альгебраїчну формулу „боротьби“, він вложить свій конкретний зміст, не той, „дозволений цензурою“: „у свій час національні війни були революційним, червоним зявищем в історії“¹⁸⁾ — тай тепер є в Азії, алеж „ми“ переходимо „азіатський ренесанс“, отже... На питання, чи це є месіянство, відповідає гордо, що так. Правда, не месіянство „гопаківсько-шароварницької неньки“, але й не „деревляної калуцької машутки“. Його „майбутній Атиля“ „повісить на гіляці“ не лише Мазепу, але — й Петра („Санаторійна зона“). Йому ще ввижаються „дикі замріяні степи, де гасає тривога і невідомість“, йому вчувається „далекий тупіт фантастичних коней“ („Заулок“)¹⁹⁾. Про як в революцію мріє цей фантаст? Про пролетарську? — Алеж її вже „зіли сукини сини“. Алеж він хоче „ошарашити „по башке“ совітського міщанина! Про жовто-блакитну? Він застерігається проти цього, але — є різні жовто-блакитні, є оті „шараварники“ („просвітяне“), але є й ті „справжні версальці“, як ті черниці, що їх вів на розстріл („Я — романтика“) його alter ego, з яких „жодна не промовила жодного слова“, які „були щирі фанатички“... Хто знає, що думає людина з „розколотим „Я“, людина, подібна до його „фантастичної країни, що в розльоті... раптом зупинилася над безумною кручею й задумалась“?

Неясне месіянство — азіатсько-європейське, персько-грецьке, союз з „центром всесоюзного міщанства“ — і боротьба з ним, пролетаріят — а водночас „відродження молоді нації“, „по башке“ тим, з ким ідеться в однім ряді, — все це було поплутане й неясне. Але всеж була в тім нова відповідь на старі питання — хто (зукраїнізований пролетаріят) і що (власне месіянство). На питання — як, теж знаходимо відповідь, радикальнішу, сміливішу і безмежно ширшу від тих відповідей, які намагалися дати „просвітяне“, з якими боровся. Ця відповідь була в однім слові — Європа.

Хвильовий від часу, як зачав писати, зраджував потяг до тої вимріяної й далекої Європи, до Іспанії, яка була його „весняною думкою“. Чому якраз Іспанія? Чи не тому, що рідне бачив в ній, з її такими Сірковатими Дон-Кіхотами і таким Диканськими Санчо-Пансами? Чи може любив у ній ту свійську, — не московську — „фанатичну віру“, яку мав в собі? А може в ній бачив другу Україну, яка (за Наполе-

¹⁷⁾ М. Хвильовий — Апольотети псаризму.

¹⁸⁾ „Думки проти течії“.

¹⁹⁾ Передруковано в ЛНВ., XII. 1925.

она) — не так як його Україна — зуміла дати відсіч Півночі? Чи ж не тої самої сили острої, сильної й барвистої, в противенство до нудної, хоч і велитенської, огидної йому сили Москви, — не шукав Гоголь в італійській Кампанії, в другій своїй вітчизні? Еспанія — найбільша світська, й Італія — найбільша духовна потуги середньовіччя — якраз вони, мов магнет, притягали обидві оті українські „розколоті“ душі: одну, що їй мерехтіли „в борах тіни середньовічних лицарів“ („Слово“) — залізних постатей, не знаючих ваги, і другу — що мріяла про „залізну силу ентузіязму“ тих самих віків (Гоголь — „О середніх віках“)... Для одного середньовіччя було — „весняною думкою“, для другого — „прекрасною молодістю“. Для обох — чимсь безжурним, світлим, очайдушним і свобідним — всім, чому такою протилежністю була московська Північ. В обох сидів свій Тарас Бульба, але не Стенька Разин, скорше такий Уленшпігель з архитвору Декостера, з рубенсівсько-рембрандтівської епопеї флямандського народу, для якого сміх не був гріх, який не знав аскези і безумно кохав життя. Жан Кассу звиряється: „Люблю Еспанію, бо вона продукує маняків. Вона — резервуар пристрасних індивідуальностей“²⁰)... За те любив її й Хвильовий, але й як символ Європи взагалі. Він нарікав, що „нема у нас північної жорстокости“, в тім бачив корінь трагедії своєї країни. Тут був він рупором своїх сучасників, з яких одні (Гадзінський) нарікали, що нема в нас „волі кричі“, другі (Коряк) що ми „адогматичні“, що нема у нас власного „хочу“ (Головко) і т. п. Власне все те, що бракувало його землякам, бачив Хвильовий в Європі, в європейській людині, щось, що — як рівновартне — мажна булоби протиставити (замість нікчемного „просвітництва“) — отій „північній жорстокости“, тій „московській силі — великій, велитенській, фатальній“...

Якуж Європу? Яку хочете: „минулу, сучасну, буржуазну, пролетарську, вічну, мінливу“, Європу як „ідеал громадської людини“, однакову протягом віків, що є „власністю всіх клас“. Європа — це „європейський інтелігент“, це „знайомий нам чорнокнижник із Віртембергу, що показав нам грандіозну цивілізацію і відкрив безмежні перспективи. Це — доктор Фавст, коли розуміти його як допитливий людський дух“, а „його соціальний сенс у його широкій та глибокій активності“... Оце й було те, що він звав „психологічною Європою“. Це було те, що бачив в Європі (хоч, правда, в її мчнулім) Достоєвський — „пристрасну віру в свій героїчний вчинок, в свою правду, в свою боротьбу“. Ту пристрасну віру прагнув Хвильовий застрикнути нашій „адогматичности“ і галушковій хитливости. Цим „фавстизмом“ думав забити у нас „дрібно-буржуазну скепсис“, привернути землякам „загублену в віках фанатичну віру в прекрасне далеке майбутнє“²¹).

²⁰) Nouvelles Litteraires, 14. V. 1932,

²¹) „Думки проти течії“, „Апология писаризму“.

Він твердить, що „історію робить не тільки економіка, але й живі люди“... Культіві масовізму й ідеальних рецепт на спасення людськості й краю — протиставляє він смілим гестом — культ людини, коли хочете культ ніщівської надлюдини (він зве її „генієм“), яка видається надлюдиною не тому, що є завелика, а тому що „люди“, що її оточують — є пігмеї. Він цитує Плеханова: „велика людина бачить далі від інших і хоче сильніше. Вона, герой, ця страшна сила, — і є психологічна Європа, що на неї ми мусимо орієнтуватися“. А „коли — кінчить він несподівано — наші погляди в цьому випадку зійдуться з сподіванками нашої так дрібної буржуазії і навіть фашистів, то це зовсім не значить, що ми помиляємося“²²⁾... Давніше його дусила ота „московська сила“. Тепер на ту „велитенську силу“ — знайшов він протитоту — „страшну силу“ фавстівської європейської людини... До цієї людини підносив очі змучений Куліш, коли картаючи земляків, протиставляв їм Європу „князя Бісмарка і Льюїолі“, провідника „культуркампу“ проти католицької церкви й основника ордену Єзуїтів нараз, — ту саму „психологічну Європу“, незалежну від доби й класи. Хвильовий казав глядіти на Європу своїм „просвітянам“, щоб навчилися у неї найважчої річі — „дерзанія“ (зухвалої відваги). Гоголь любив за те захід, що він „не знає меж своїм стремлінням“, що ця прикмета є якраз „основанієм тех дерзких, сильних страстей, которимі ісполнені європейці“²³⁾. Наша нація терпить на культурне епігонство, „без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки.. малпувати. Він ніяк не може зрозуміти, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — дерзати“²⁴⁾. Як це робиться, покаже йому лише доктор Фавст, Європа (хочби так само думали й фашисти з Шпенглером) де „так пристрасно вірять в свою правду“... Ті свої думки спеціально у „Вальшнепах“, переніс Хвильовий із круга культурних ідей в круг ідей політичних.

Це було вже максимум того, що він міг сказати. Це була остання точка над і; був удар молотка, що трафляє цях просто в голівку. Цим рішучо пірвав не лиш з партією, не лиш з Москвою, але й з Малоросією, з „просвітянщиною“. Як багато його попередників, спершу він думав впхати свою країну, „рідні“ елементи в рамки чужої синтези, дати їм чужу корону. Під крилами тої синтези — роздвітаються і свої цінности — свої „вишневі садки“, — в яких вродився Шевченко, „як геніальний Леонтович в буряках могого степового краю“ („Слово“), свої Марії, свої, що бродять в борах, „середньовічні лицарі“, з яких потім повстане надзвичайний „азіят-

²²⁾ Там-жеж.

²³⁾ Н. Гоголь, О движеніи народов в конце V-го века.

²⁴⁾ Думки проти течії.

ський ренесанс". Але дійсність заглузувала з його химер. Показала, що є — одна ділема, або створити свою синтезу з своїх елементів, або — коли приймеш чужу — вона стопче твої сади, зашле Шевченка, розстріляє Марію й Леонтовича, „лицарям“ припечатає тавро бандитизму, з народа — зробить племя фелаків, мешканців улусу великого хана, оспалих, лінивих, покірних гоголівських Пацюків. Отоді власне зробив він своє відкриття — що перед заливом номадської Півночі — вратує його „голубу Савою“ — лише, коли вона віднайде в жилах запозичену в Європі „страшну силу“ міцної індивідуальності, яка — здвигне незломну гать отій „силі — великій, величезній, фатальній“. В якіб шати приманчивих ідеологій миб не вбиралися, нічого вони нам не допоможуть, коли теперішня людина вкладатиме в них свій убогий зміст. Це було розпачливе S. O. S. — його країни. В противність до своїх земляків, він висував постулат творчої меншости, якости характеру, постулат своєї власної національної ідеї (все одно, яка кляса ту ідею мала заступити), щоби не бігти за возом переможця-тріумфатора.

В цій точці Хвильовий зачеркнув спліт проблем, важних не тільки для своєї вітчизни, але й взагалі для Європи. Для пильного обсерватора совітської Росії большевики були „подібні до людей, які стало стоять під впливом якогось дурману; а цей дурман був жадоба крові, завойовницький шал величезної орди, яка співаючи, гукаючи, танцюючи і заводячи, прийшла з пустині“ — щоб знищити осілі народи. Прийшла з своєю „звабливою філософією, яка хоче змусити нас покласти зброю і без боротьби дати себе поконаті“, коли люди Заходу обернуться в „розпещених, розмякких джигунів“²⁵). Це було перспективою для Європи ще недавно, стало фактом для вітчизни Хвильового. Звідци його удар на сполох. Це ширше уняв цей самий конфлікт знаний Еспанець Ортега і Гассе²⁶), який виказує, що ціла цивілізація осілих народів білої раси не повстала механічно, лише „завдяки геніяльним зусиллям видатних людей“. Чи ця цивілізація утримається, „залежить від певних рідких чеснот людини, яких найменший брак дуже хутко захитає чудовою будівлею“... Ця пригадка була слушною й для будови „козацької країни“, яку — в іншим вигляді — хотів реставрувати Хвильовий: „історію творять люди“, не програми, ні „еволюція“, люди „рідких чеснот“. Ось на що клав натиск Хвильовий, звертаючись до земляків, допроваджуючи очевидно до пасії хмару кар'єристів всякого роду. Цим Хвильовий перевертав до гори ногами ціле психічне наставлення „малоросів“, які шукали спасення в „ідеї“ або „поступі“, і ніколи не гадали, що з тою желятиною замість характеру, яку вони мають, їм не допоможе жадна ідея. Цим поставив

²⁵) L. O' Flaherty, Lügen über Russland.

²⁶) José Ortega y Gasset, Aufstand d. Masse, розд. II.

перед нами проблему, яка хвилює цілий повоєнний світ європейський, проблему, яка розв'язується на наших очах в Італії і в Німеччині.

З ціми ідеями йшов він в літературу, в публіцистику. Скрізь вносячи жорстоку сатиру страшної дійсності, невтішиму тугу за новою людиною, протест і виклик. В стилі його творів, саркастичним, агресивним, вщерть наллятім непохитним переконанням і маняцьким горінням, інтензивною думкою, кпинами зі снобів і філістрів, смілим відслоненням глибоких і трагічних проблем не лише нашої дійсності (людина й середовище, одиниця і загал, особисте і загальне, любов і насильство, романтика і реалізм); в стилі, що зраджував — мимо розхристаності — велику працю над собою, ніжну суворість і сувору ніжність — він був наскрізь дитиною свого часу і — свого народу. Бо мимо своїх гасел, мимо своєї — як на російську дійсність — великої відваги, Хвильовий мав в собі ще багато отої суто української безпомічної „ніжності“, більше з неврастенії Дмитрія, аніж певності й суворо-спокійного почуття вищості Аглаї (з „Вальдшнепів“)… Богато було в нім найзности — оте „переконування“ московських „товаришів“, багато суперечностей — в союзі з Європою боротися за ідеали Москви, або в союзі з Москвою боротися за ідеали Європи, протестувати проти декретів в літературі і монополію, а жадати його для своєї групи, насаджувати „пролетарську“ доктрину в країні, яку сам узнавав за „дрібно-буржуазну, де куркуль завше був господарем становища“²⁷⁾, — але в усіх його взлетах і упадках чувся незвичайний талант, непогамований темперамент, а головню — безінтересовність, і глибина думки. Збувати постать Хвильового, як в однім львівським щоденнику — („хапавш за перо і чешеш хвейлетона“), — як когось, кому вистане принагідне газетне „тяп-ляп“ про його „сюжети бідно-невибагливі“, — для того потрібно не лише не мати поняття ні про Хвильового, ні про літературу; для того треба не мати поваги перед тою літературою, ні перед трагічним жестом письменника, що відійшов від нас.

Дивно булоби, колиб ота спритна й звинна публіцистична й літературна діяльність його не змобілізувала проти Хвильового тих, які згуртувались коло „центра федеративного міщанства“, — партію, Москву. Змобілізовано цілий червоний конклав, всіх партійних „начотчиків“ і — кинуту анатему. Він проповідує бунт? Але як сміє він „оспівувати абстрактне повстання, ідеалізувати історичну романтику“? Цеж значить „заохочувати дрібнобуржуазну стихію до активної боротьби проти диктатури пролетаряту“, час вже скінчити з „хаосом і стихією“! Пролетар — бу в бунтарем, тепер є він „свідомим членом організованого колективу“, тепер він „будівник“²⁸⁾.. Як

²⁷⁾ Апольогети писаризму.

²⁸⁾ І Кулик Шляхи Мистецтва, ч. 2, 1922.

смие він пропагувати „боротьбу двох культур“, коли „національна ворожнеча є пережиток старих відносин“²⁹⁾? Треба йти „не на розрив з сучасною російською культурою, а на співробітництво з нею“³⁰⁾. Цей В. Белінський писав, що „коли на Україні зможе явитися великий поет, то не інакше, як під умовами, щоби він був російським поетом... сином Росії, що гаряче бере до серця її інтереси“. Тай тепер — на Україні потрібна „єдина організація пролетарських письменників, без огляду на те, якою мовою вони пишуть. У них єдина мета, єдине завдання“. „Надання напівграмотній Україні... месіаністичної ролі — все це молоденський запал, але не реальні продумані перспективи“^{31, 32)}. „Європейці (Хвильового) хочуть куркуля з Кобеляк витягти на європейський шлях... щоб куркуль — (Хвильовий говорить про пролетаріят — Д. Д.) — праву руку подав „європейцям“, а ліву — „азійському ренесансові“... щоб лицем до Чорного моря став, а до Москви спиною“?! — репетував Затонський: не бувати цьому!³³⁾. Вони „хочуть себе, як „волевих людей“, „конквістадорів“... протиставити диктатурі пролетаріату“³⁴⁾. Хвильовий каже, що „комінтерн — одна справа, а Сухарьовка³⁵⁾ — зовсім інша“? Власно що ні. Сухарьовка — це і є комінтерн, а іншого не буде! Ті ваші хохляцькі конквістадори — звичайні бандити, не на них „нам“ потрібно орієнтуватися, — на пролетаріят, і то російський, вчитися від російської літератури, „не відмежовуватися від фортеці міжнародної революції, Москви“. Не можна „кидати гасло розбрату“, (і Драгоманів вчив іти разом), треба щоб між українцями і росіянами існувала „одностійність усіх (sic!) думок“³⁶⁾. Цей „гіпертрофія індивідуалізму“, „ніцшеанство“, апотеоз „сильних людей“. Куди взагалі веде ця пропаганда і ця література? Таж це шлях до „войовничого фашизму, таж „Хвильовий доходить до того, що, мовляв, за наших часів або комуніст мусить задушити в собі поета, або коли поет сильніший, — лізь у петлю, по есенінському“³⁷⁾ (фраза, особливо цікава в зв'язку з трагічним кінцем Хвильового). Перед ним поставили питання руба:

„Питання стоїть: або ми, комун. партія, (тобто Москва — Д. Д.) поведемо за собою весь процес створення українського господарства, української культури на основі спілки з іншими народами (тобто — на поведі Москви — Д. Д.), або ми не встигнемо, нас перехлюпне, залле націоналістичний потік, і бажання, настирливе домагання укра-

²⁹⁾ Вісти I. V. 1922.

³⁰⁾ Гринько, Комуніст, 1928 ч. 123.

³¹⁾ А. Лейтес і М. Яшек, цит. твір 230 ст.

³²⁾ П. Любченко, Комуніст I. 3. 1993.

³³⁾ В. Затонський — Національна проблема на Україні, ДВУ 1927

³⁴⁾ А. Лейтес і М. Яшек, цит. збірник, ст. 606. 715 і 293.

³⁵⁾ Сухарівська площка — найбільший ринок в Москві.

³⁶⁾ А. Хвилья, Ясного дорогою ДВУ, 1927.

³⁷⁾ В. Затонський, Націон. проблема на Україні, ДВУ 1927.

їнських фашистів з табору Донцових, дійде до свого логічного, закон-
мірного кінця. Тільки так може і повинна стояти перед нами справа³⁸⁾.

Така була дилема для „хвильовізму“, для Хвильовогож — як зауважено—або скапітулювати, або — „лізь у петлю“. Як бачимо червоний, „російський міщанин“ і не гадав комуб то не було уступати „бразди правління“, ставляв справу в площині нагої сили. Сподіванки мрійника про „загірню комуну“ з країни „вишневих садків“, „козацьких могил“ і „нижніх жінок“, який нагло задумав повести свою „голубу Савою“ шляхом вимріяної Іспанії в перемальованими на червоно лідарями Дон Кіхстами, з своїми Лепантами, з своїми Фавстами; який думав втримати заліз його соняшної країни ордою понурих опричників, які не знали ні що є земля, родина, patria, органічні звязки, що є чорні ночі Полудня, його яскраві зорі і сміх; які вакпили його пролетаріят, як куркуля, коли він схотів усамотійнитися, вимагаючи лише сліпого послуху в „сабіранії“ чужих земель, — ці сподіванки зруйновано.

Спершу Хвильовий, — за прийнятим звичаєм — „пока-
явся“, потім — як легендарний Галілей, встав на ноги з криком — „а всеж таки крутиться“, знов впадаючи в ересь — потім відкликав її знову. Один з „дорогих товаришів“, полемізуючи з Хвильовим, писав: „констатуючи певні ідеологічні ухили“ у Хвильового і інших, „я аж ніяк не гадаю вигоїти їх організаційними заходами (хоч „посилка на Донбас“ і практикується в партії в таких випадках). А всеж ми вимагаємо від Хвильового „зв'язатись з робочими масами, не гнути кирпичи перед селькором і робкором“³⁹⁾... І ось — як доносить одна львівська большевицька газета — Хвильовий нагло „зацікавленоється соціальним будівництвом“, „кидає психологічну гру сюжетів і незвичайних ситуацій“, пише „оповідання“, як „Петро .. примусив свою корову працювати на користь колективу“ (Вісти 5. IV. 1933), бере „участь в письменницьких бригадах, стає кореспондентом“ (селькором?) „керує працею в заводських літгуртках, вростається в нову колективну працю“. Уявіть собі Гоголя, який викладає про „веру, царя і отечество“ миколаївським фельдфеблям, і ви зрозумієте положення, в якім опинився Хвильовий, до якого — за порадою Пилипенка — застосовано „організаційні заходи“ для випросовання „ухилів“... Візьмім все разом: „посилка на Донбас“, (як Шевченка — на Арал), з дуже правдоподібною заборонною торкатися „психологічної гри сюжетів“ (подібне до заборони Шевченкові писати і малювати), порада „не гнути кирпичи перед селькором“ (як Шевченкові — не гнути кирпичи перед фельдфеблем), пригадаймо дилему — капітулювати або „лізти в петлю“, — і вихід, який „власновільно“ знайшов

³⁸⁾ А. Хвильовий. Ясною дорогою, стаття „Марні надії ворогів“.

³⁹⁾ С. Пилипенко, Культура і Побут, 1926, чч. 9 і 11.

Хвильовий, перестане бути загадкою, так само як ні для кого не є загадкою передчасна смерть Шевченка. Тим більше, що ми не знаємо якого ще пониження жадала невблагана Москва від нього в переддень маніфестації „братньої згоди“ московських і українських письменників в Харкові.

На віру Аглаї („Вальдшнепів“) він не перейшов. Але стару — стратив цілковито...

„Сестро — говорю я далі. — Ти не знавш, хто буде цезарем майбутньої імперії, світовий мільярдер, чи світовий чиновник?

І каже сестра крізь сльози:

...хіба ця думка і тебе трівожить?

Мене хилить. Я безумно хочу заснути. Сестра пестить мою голову. В кімнаті домовинна — така змертвіла тиша, і.. раптом очі мої зупинились: вони знайшли крапку:

— *Morituri te salutant!*...

Як глядіатори, що вмирали для забави цезаря. („Сентиментальна історія“). „Мільярдера“ Хвильовий не приймав, „чиновника“ (хоч і совітського) — теж ні. Інша, що народжувалася, буржуазія, яка йшла і проти „мільярдера“ і проти „чиновника“, яка не знала „слинявого скепсису“, він її тільки прочував, не знав. Колиж невідклично зрозумів, що лише наємними глядіаторами є ті, що б'ються не за свою справу, а за справу нової імперії, нової Москви — став „морітуром“. Його останній гест — зостанеться страшним моральним ударом для облудної політики Росії на Україні.

Р. С. Пишучи про Хвильового, не можна поминути мовчанкою ролю, відіграну в його житті „любезними земляками“. Насамперед — що з нього вперто хотіли зробити росіянина. Скрипники, Косьори й інші, що „по повеленню начальства“ стали українцями; де-хто з оточення гетьмана, що в 1918 р. перемалювався в український „защитний цвет“, — їх українства ніхто не запідозрював. Хвильовий — був непевний під тим оглядом... Думаю, що аналогію тут можна знайти у „тоже-малоросів“ передвоєнної доби, які визнавали „прекрасний язык Шевченка“, але — напр. Грушевського вже за українця не вважали і не вважали за українську — його „мову“ (конче в лапках!). Причина та сама — Грушевський (і тодішнє українство) був своїм психічним наставленням чимсь таким далеким тодішнім „малоросіянам“, що не могли його визнати за свого. Хвильовий — безкомпромісовим ставленням многих питань нашого життя і вдачею, був кимсь таким далеким сучасним „просвітянам“, що мимоволі шукали вони пояснення цієї „чужості“ і — знаходили. Бо дійсно говорив іншою мовою. Хоч, з другого боку, треба сказати, що до „нації“ Скрипників, Затонських і Хвиль — автор „Слова“ таки не належав...

За те й старалися вони йому як лиш могли уприємнювати життя. Своім способом. Озлоблені його сатирою на „халтурників“, нездібні до отвертої полеміки, вони вибрали догідніше для себе поле боротьби — денунціацію. Із себе виходили, щоби представити свою лояльність супроти „центру світової революції“ — Москви, і — тикали пальцями на Хвильового, як на людину, що перешкаджає — „і нам, і вам“. Денунціювали за те, що все носився в власних „Валліте“ і не хотів пристати до жадних готових вже літературних клік і котерій, за те, що „кирпу дре“ перед непризнаними геніями; що був „фашистом“ (а легко собі уявити, що цей закид міг потягнута за собою в СССР!) Негідне цькування одної однісінької людини цілою зграєю газет і груп посунулося

до того, що бувші міністри Петлюри — обвинувачували його в „петлюривщині“, а ті, що донедавна ще були в найліпших відносинах з „емігрантщиною“, а тепер — за ціну посади партійного секретаря чи соціалістського редактора — відсахнулися від неї, — закидали йому тісний зв'язок з „емігрантськими центрами“. І всі — вимагали, щоб він або „покаявся“, або — щоб йому затулили рота чи ужили супроти нього „організаційних заходів“, щоб забрали, коли не з України, то бодай з Харкова чи з Києва. А ці доноси — сквапливо передруковувала в харківській українській — московська преса, щоби нарешті, — вилімінувати його з активного життя і заслати в глуху діру, зробивши „робкором“. Москва — Москвою, але цей розділ в біографії Хвильового і його „любезних земляків“ теж не треба забувати.

— 0 —

Я. Правобережець.

Затрування душ молоді, чи гіпохондрія?

(Відповідь на передовицю В. Целевича в „Діло“ ч. 154).

Зараховую себе до так званого „старшого громадянства“, бо вже сивина чуба припорошила. Однак, читаючи передовицю п. В. Целевича, як виразника ідеології, не могу зрозуміти того „старшого громадянства“, не знаю, чого п. Целевич, властиво хоче? На перший погляд, коли не вдумуватися глибше в порушену п. Целевичем ділему та брати річі за „чубки“, як це робить автор передовиці „Треба протиділати“, то видаються висновки ніби логічними. А якже! молодь не слухається поважного „олімпу“, не падає на вколішки перед „авторитетами“ (яких шукає й не знаходить!), випереджує їх, шукаючи в лябіринті своїх світовідчувань нових доріг, що відповідають духові часу. Є молодь „аморальна“ і „нечесна“ та, як на лихо, вся на загал!

Жахається автор, ледви не плаче, що не тільки так є в „відношенню до чужих“, а й до своїх, — не лише в інших ділянках, рівнож непоправима молодь на ґрунті громадському й в приватному житті! Тут п. Целевичеві стає до помочі „історія людства“ з „стичністю“, „лицарскістю“ та „романтизмом боротьби“.

По довшій аналізі „жахливого“ явища, чи те пак — тези, приходиться авторові ствердити, що „виною промахи старшого громадянства“ і о, жах! публіцистична діяльність п. Донцова, котрий проповідує відрубний, своєрідний український націоналізм — не подібний (на жаль хіба?) ні до гітлеризму, ні до фашизму, ні (додам) комунізму! Національний світогляд п. Донцова — це: „прикмети східної (заяцької), бо п. Донцов каже орієнтуватися на Європу!) анархістичної психіки“... Це все чути з уст людини, котра належить до „авторитету національного проводу“ і признається, що „старше громадянство не знає духового корму“ молоді, в наслідок чого повстає „хаос“, зазримчений п. Донцовим та органами „Наш Прапор“ і „Новий Час“.

Аби не було „хаосу“ — треба булоб 25 літньому студентові, чи 20 літній студентці піти до татунця в директорськй кабінеті, або вуйця, котрий сидить за касою в склепі і попросити благословення, чи можна прочитати ту чи іншу книжку. Перед зібранням студентської корпорації, якоїсь вечірки — треба булоб депешувати у всі кінці краю та вистосувати подання до „авторитету нац. проводу“, а потім — справоздання, бо якже інакше? А середньо-шкільна молодь, роблючи „домашні вправи“, якогось вірша напише, чи карикатуру намалює, — конечно мусить „педагогам, політикам і суспільним діячам“ показати, чи то не „революційна література“ і не донцовське вільнудумство?

В наступних своїх аргументах п. Целевич вбачає ало, що знаходяться й серед старшого громадянства одиниці незалежні від „авторитету нац. проводу“, ц. т. такі, що йдуть з духом часу, розуміють молодь, і вона їх, та не танцюють під дутку ріжних „політичних та гро-